

17. YÜZYILDA TÜRK HALI SANATININ GELİŞMESİ*

OKTAY ASLANAPA**

Dünya halı sanatının temel kaynağı olan Selçuklu halılarının sonra Türk halı sanatının ikinci parlak devri 16. yy.'da Uşak ve çevresinde yapılan halılarla başlar. Türk halıları içinde en büyük ve tanınmış grup olan Uşak halıları Avrupa resminde sık sık tasvir edilip 18. yy. sonuna kadar çok tutulduğu halde, envanter kayıtlarında Uşak adı yerine bunlara Türk halıları denilir. Yerli kaynaklarda ise bu halılar 17. yy.'dan beri tanınır. Evliya Çelebi (1633) İstanbul loncasında 111 halı tüccarı ile İzmir, Selanik, Kahire, İsfahan, Uşak ve Kavala menşeli halıların satıldığı 40 dükkandan bahseder. 1674'de İstanbul Yeni Cami envanterinde bir Uşak halısının adı geçer (Evliya Çelebi). Ahmet Refik, Hicri 12. yüzyılda İstanbul Hayatı (İst. 1930) s. 201'de Vesika 244'de Uşak ve Uşak çevresinden söz ederek, örneklerin İstanbul'dan tedarik edildiğini belirtir. Bunu Ehli Hiref defterlerinden de çıkarabiliriz.

Uşak halılarına menşe olarak, Holbein halıları adı ile tanınan grubun ilk iki tipi kabul edilir. Fakat bunlarda geometrik motifler yerine bitki motiflerinden gelen madalyonlar hakim olmuştur. İki esas grup olarak madalyonlu ve yıldızlı Uşak halıları alışımlı isimlerdir. Bunlardan hangisinin daha önce olduğu belli değildir. Yıldızlı Uşak grubunu daha erken kabul edenler varsa da, gerçek tarihini belirlemek imkansızdır. Madalyonlu Uşak halıları, daha önemli bir grup olarak 18. yy. içinde de gelişmiş, 10 m. kadar uzun olanları yapılmıştır. 16. yy. başlarından itibaren süratle gelişerek klasik şeklini almış olan madalyonlu Uşaklar, hemen Avrupa'ya da ihraç edilmiştir. 17. yy. Hollanda resimlerinde masaya serilmiş madalyonlu Uşak halılarının çok titiz tasvirleri vardır. Vermeer'in Buckingham Sarayı'nda ve Dresden Galerisi'nde, Terborch'un Londra National Gallery'de bulunan tabloları bunlar arasındadır. 17. yy.'da madalyonlu halıların değişik tipleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, sekiz dilimli yıldız madalyonların değişik eksenlerle sıralanmasından meydana gelen, sonsuz örnek prensibini kuvvetle belirtmektedir. Bode'nin Berlin Müzesi'ne hediye ettiği bu tipin en eski örneği halı, son savaşta kaybolmuştur. Ancak benzerleri Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır.

* 17. yy Osmanlı Kültür ve Sanatı (19-20 Mart 1998) Sempozyum Bildirileri, Sanat Tarihi Derneği Yayınları:4, İstanbul 1998, S.31-40'da yer alan bildirdir.

** Sanat Tarihçisi, Atatürk Kültür Merkezi Şeref Üyesi.

Yıldızlı Uşak halıları, sayıca daha az olup, sekiz kollu yıldızlarla küçük baklava biçimindeki madalyonların, kaydırılmış eksenler üzerinde alternatif sıralanmasını gösterir. Bunlar orta boy halılar olup 4 m.den uzunları pek azdır. Zaman bakımından 17. yy. sonundan ileri geçmez. Daima kırmızı zemin üzerine sekiz köşeli yıldız madalyonlar ve küçük baklavalar, koyu mavi örnekleri meydana getirir. Yıldızlı Uşaklar 17. yy. geçmediği halde, kısa zamanda gelişmesini tamamlamış, bir bozulma olmamıştır. 16. yy.'dan ancak 20-25 kadar yıldızlı Uşak kalmıştır. Beyaz veya açık krem rengi zeminli karakteristik iki grup halı, Çin bulutlu, palmetli bordürleri, teknikleri ve birçok özellikleri ile Uşak çevresine bağlanır. Başlangıcı 16. ve 17. yy.'a giden bu halılar kuşlu ve çintemanili olarak tanınır. Kuşlu denilen halılarda, birbiri ile karşılaşan iki yaprak arasında, zeminin çeşitli renginden meydana gelen aldatıcı görünüşle kuşu andırması yüzünden bu ismi almıştır. Kaplan ve pars postlarındaki çizgi ve beneklerin posta benzetilmesi, üç yuvarlağın Budizm sembolü çintemani adından daha uygundur.

Uşak halıları çok çeşitli olup, hepsi Uşak'ta yapılmamış, Batı Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde yapılmıştır. Bunlardan çoğu mahallî özellikler taşır. 18. yy. seyyahları Pococke ve Oberhummer, Avrupa'da ticarî adı Smyrna olan halıların durumunu belirtmektedir. Oberhummer 1892'deki seyahatinde, Smyrna halılarının, Kütahya, Uşak, Kula, Gördes, Karaman gibi merkezlerde yapılan halıların Smyrna limanından Avrupa'ya ihraç edildiğini belirtir. Halılar burada yerleşmiş Avrupa'lı tüccarlar, özellikle Hollandalılar tarafından ısmarlanıp ihraç ediliyordu. 18. yy.'da gerileme, halı sanatı kurallarına bağlılıkla karşılanmış, geleneğe bağlı desenler kullanılarak, yeni örneklerin katılmasıyla zenginleşmiş, geçmişle bağlantı koparılmamıştır. Fakat bu gün eski örneklerle ve geleneğe bağlı sanat ihmal edilmektedir.

Türk halı sanatının en parlak devri 16. ve 17. yy.'da, ilk grup olan Uşak halıları yanında ikinci grup olarak Osmanlı saray halıları gelmektedir. Türk halılarının klasik gelişmesi yanında, 16. yy.'ın son yarısında bunun dışında kalan teknik ve dekor bakımından tamamen farklı bir grup, Osmanlı saray halılarıdır. Tebriz ve Kahire'nin fethi, halı sanatında yeni teknik ve desen anlayışına yol açmıştır. Çok ince ve zengin desenli bu lüks halılarda, uçları yaka şeklinde için sine (İran) düğümü tercih edilmiştir.

İran halılarının esas motifi madalyon, saray halılarında önemsiz kalmış, zeminin sonsuz örnekten alınan kesitlerle süslenmesi esas olmuştur. Madalyon kaldırılrsa bile, örnek değerini korur. Madalyon kullanılmayan örneklerde, daha başarılı kompozisyonlar elde edilmiştir. Lâle, sümbül, karanfil ve gül gibi natüralist çiçeklerle palmet ve rozetler kaynaştırılarak madalyonla birlikte uygulanan bu zengin kompozisyon, Osmanlı saray üslûbunun canlı bir ifadesidir. Osmanlı saray nakkaşları bu üslûbu bütün diğer sanatlara da uygulamıştır. Yıldızlı Uşak halı örnekleri, Edirne Selimiye Camii pencerelerinin tavanlarındaki sıvaların altından, son yıllardaki çalışmalarda çıkan ka-

lemişi desenlerde görülür. Tebriz’de Karakoyunlu Gök Mescit (1465) çini desenleri de, yıldızlı Uşak halı örneklerine kaynak olmuştur.

17.yy.’da birden çoğalan ve çeşitleri zenginleşen seccâdeler arasında kıvrak konturlu Gördes seccâdeleri en zengin, aynı zamanda Osmanlı saray seccâdeleri ile bağlantılı bir grup olmuştur. Transilvanya kiliselerinden, dünya müze ve koleksiyonlarına dağılan Anadolu seccâdelerinin çoğu da, 17. yy.’dandır. Tek ve çift mihraplı bu seccâdeler, Uşak ve Bergama grubuna bağlanılır.

Üç yıldızlı Uşak halısında bordürlerin ortasında dört defa tekrarlanmış Montagu arması vardır. Bunlardan ikisi 1584–1585 tarihlidir. Son zamanlarda Dr. May Beattie, Uşak işi bu halıların İngiltere veya Antverpen’de yapılmış olabileceğini öne sürmüştür. Çözgü ve atıkların yün değil, keten, renklerin de farklı olması buna delil sayılıyor. Halbuki Paris Bordone’nin, Venedik Accademia di Bella Arte’de bulunan 1534 tarihli tablosunda yıldızlı Uşakların klâsik şeklinin tasviri, bundan elli yıl daha öncedir. Daha önce bir geleneği daha sonra da bir devamı olmadan yıldızlı Uşak halılarının bu en şahane örneklerinin İngiltere’de yapılıp, sonra bu tezgâhların birdenbire yok olduğu düşünülemez. Bunların sipariş üzerine ve kontrol altında Uşak bölgesi tezgâhlarında, gönderilen keten iplikler ve örnekler göre özel olarak hazırlanıklarını kabul etmek gerekir.

Uşak halıları yanında, önemli yeri olan seccâdeler, çeşitli tipleri ile 19. yy. sonuna kadar uzun bir devreyi kaplar. 17.yy.’dan itibaren Osmanlı saray halılarına dayanan saf seccâdelerin çeşitli örnekleri yapılmıştır. Bunların en zengin ve önemli grubu Gördes seccâdeleridir. Gördes’e yakın olduğu için, Kula seccâdeleri de bunlara benzerlik gösterir. Konya bölgesi seccâdeleri, Ladik’in saray seccâdelerinden etkilenen seccâdeleri, Mucur, Milas, Bergama seccâdeleri, Türk halı sanatının diğer bir zenginliğidir.

Kaynaklarda Halı İle İlgili Kayıtlar

Sultan II. Beyazıt zamanında Cemaât-i Ehl-i Hiref’de 19 halı ustası vardı. 1001 (1592) ve sonraki tarihli defterlerde Cemaât-i Kaliçebafan’ın, hassa sanatkârlarının teşrifat sırasına göre adları yazılıdır. Süleymaniye için ısmarlanan halıların defterlerini de bunlar hazırlamışlardır. III. Mehmet zamanında cemaât aynen devam etmiş, bunlar arasında tek kişi, Rıdvan Abdullah 1005 (1592)’de iki akçe ulufe ile girmiştir. 16. yy. sonuna kadar devam eden bu cemaâtin Sultan I. Ahmet zamanında Kaliçe–bafan adı değişip, Sorgucyân-ı Hassa olmuştur. 18. yy. sonlarında Keçeciyan-ı Hassa adı verildiğine göre, sorguçla birlikte keçe, belki halı yapmış olmalıydılar.

Kanunî Sultan Süleyman, kendi camii için halı yapılmasını istemiştir. Bunlardan biri Vakıflar Halı Müzesi’ndedir. Ö.L. Barkan, Süleymaniye inşaat defterleri belgelerine göre, Tire kadısına 1553 tarihli hükümde Süleymaniye Camii için önceden gönderilen “Numûne Defteri”ne göre halı yapılması

istenmiştir. Numûne defterinin Tire kadısına gönderildiği, onun da bu halıların Küre kazasında yapılmakta olduğunu bildirdiği, bu iş için Toprak kadısından yardım istendiği Başbakanlık Devlet Arşivleri, K. Kepeci tasnifi 63, s. 348'de açıklanmaktadır. Toprak'ın Torbalı olabileceğini Tanju Cantay, Süleymaniye Camii kitabında belirtir. Böylece Uşak adı ile, geniş bir halı imalat bölgesinin kastedildiği anlaşılır.

Cami ve türbelerden Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne getirilen Kur'an-ı Kerim ve mahfazası, kıt'a, rahle, kandil ve emsâli eserlerle saray ve köşklere alınıp Topkapı Sarayı Müzesi'nde toplanan eserlerin çoğu Ehl-i Hiref sanatkârlarının eserleridir. Bu sanatkârların padişahlara bayram, düğün, zafer, cami, köşk vs. inşaatı için hediye ettikleri eserlerin neler olduğu, tutulan hediye defterlerine ve padişahların verdikleri paralar ve atıyye, in'am, ihsan ve yevmiye masraf defterlerine kaydolunurdu. Hassa sanat ve hırfet teşkilâtı dışında serbest çalışan sanatkârlara da bu arada hediye verildiği ve inâma nâil olarak himaye gördükleri, defterlerde yazılıdır. Bunlar isterlerse "*san'at birle*" şerhi verilerek, iktidarlarına göre bir yevmiye veya aylıkla teşkilata alınırlardı.

Evliya Çelebi (1633) İstanbul loncasında 111 halı tüccarı ile İzmir, Selanik, Kahire, İsfahan, Uşak ve Kavala menşeli halıların satıldığı 40 dükkândan bahseder. 1674'de İstanbul Yeni Valide Camii envanterinde bir Uşak halısının adı geçer. Hassa halıcıları, Sultan Ahmet Camii halılarından sonra, sorguccular cemaâti olarak değişmiştir. Fakat İstanbul'da hassa halı tezgâhları dışında, eskidenberi ve bu tarihten sonra da özel imalat olarak ve ev tezgâhlarında halı yapıldığına şüphe yoktur.

TSMA-D. 9612 "Ehl-i Hiref Defteri"

"Cemaât-i Ehl-i Hiref kulları 965 Muharrem'inden 966 Muharrem'inin mevaci-bine gelinedir ki zikr olunur"

Muhtelif cemaatlar arasında Halıcılar da zikr olunuyor. Saray kayıtlarında Ehl-i Hiref için en önemli defter diye not vardır. Dili de tamamen Türkçedir.¹

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayındaki Ehl-i Hiref Defteri", *TTK. Belgeler*, cilt XI, Sayı 15, 1981, s.86; Bilge Çetintürk, "İstanbul'da XVI. Asır Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkârları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, s.715-731.